

UDC 94-054.72(=161.2)«1918/1939»

ВЛАСЕНКО В.М.

Сумський державний університет, кандидат історичних наук, доцент (Україна)

**КОНСЕРВАТИВНО-ГЕТЬМАНСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ МІЖВОЄННОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В КРАЇНАХ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(1918-1939 рр.)**

Охарактеризовано консервативно-гетьманське середовище української політичної еміграції у трьох балканських країнах – Болгарії, Румунії та Югославії. Визначено основні структурні одиниці емігрантського монархічного руху в цьому регіоні Європи – Український союз хліборобів-державників та Українське національне козацьке товариство. Перша політична організація мала вплив переважно в Румунії та Югославії, друга – в Болгарії. Обидві були ініціаторами створення таких громадських організацій, як Союз українських хліборобів та Українська громада в Бухаресті, Українське культурне об'єднання в Болгарії, Союз хліборобів України в Сербії. Проаналізовано взаємовідносини представників консервативно-гетьманського та національно-демократичного середовищ української еміграції у регіоні.

Ключові слова: Болгарія, еміграція, монархічний рух, політичне середовище, Румунія, Югославія.

VALERIYM.VLASENKO

Sumy State University, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine)

**CONSERVATIVE HETMAN ENVIRONMENT OF THE INTERWAR UKRAINIAN
EMIGRATION IN THE SOUTHEAST EUROPE (1918-1939)**

The work highlights the issues of formation and development of conservative Hetman environment in the Southeast Europe. The peculiarity of Ukrainian political emigration in this region consisted in the fact that it arrived in Bulgaria and Yugoslavia as a part of the White armies of A. Denikin and P. Wrangel, and it arrived in Romania as part of the Army of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian partisan-rebel troops. Peripheral migration centers were established in the first two countries, emigration in Romania occupied an intermediate position between political centers and peripheral centers.

In 1920s, national democratic environment was the most numerous and active among Ukrainian emigration in these countries, as well as radical-nationalist environment in 1930s. Interim place was occupied by conservative Hetman environment. It was represented by two political organizations – Ukrainian Union of State Grain Growers headed by V. Lypynsky and P. Skoropadsky and the Ukrainian National Cossack Society headed by I. Poltavets-Ostryanytsia.

The Union did not establish its party branches in the region, but it carried out its public social and political activities through public organizations – Ukrainian Union of State Grain Growers and the Ukrainian community in Bucharest and the Ukrainian Union of State Grain Growers in Serbia. There have been attempts to take on leadership in central emigration organizations – Ukrainian association “Prosvita” in Belgrade and the Union of Ukrainian organizations in Yugoslavia, as well as Public-Assisting Committee in Romania, but they failed.

National Ukrainian Cossack Association opened in Bulgaria its legal branch. It initiated the establishment of Ukrainian Cultural Association in Bulgaria, which was fighting for the influence over Ukrainian emigration with the Ukrainian community in Bulgaria. Branch leaders were members of the council of the Union of Ukrainian organizations in Bulgaria. In the early 1930s, the branch initiated the dismissal of I. Poltavets-Ostryanytsia from the leadership. Since

the middle of 1930s, conservative Hetman environment shifted its orientation on the Organization of Ukrainian Nationalists.

In the late 1930s, conservative Hetman environment was gradually losing its position among Ukrainian emigration in Southeast Europe, and the radical nationalist environment started strengthening its role.

Keywords: *Bulgaria, emigration, monarchist movement, political environment, Romania, Yugoslavia.*

ВЛАСЕНКО В.Н.

Сумский государственный университет, кандидат исторических наук, доцент (Украина)

КОНСЕРВАТИВНО-ГЕТМАНСКАЯ СРЕДА МЕЖВОЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ЭМИГРАЦИИ В СТРАНАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (1918-1939 гг.)

Охарактеризована консервативно-гетманская среда украинской политической эмиграции в трёх балканских странах – Болгарии, Румынии и Югославии. Определены основные структурные единицы эмигрантского монархического движения в этом регионе Европы – Украинский союз земледельцев-государственников и Украинское национальное казацкое товарищество. Первая политическая организация имела влияние преимущественно в Румынии и Югославии, вторая – в Болгарии. Обе были инициаторами создания таких общественных организаций, как Союз украинских земледельцев и Украинское общество в Бухаресте, Украинское культурное объединение в Болгарии и Союз земледельцев Украины в Сербии. Проанализированы взаимоотношения представителей консервативно-гетманской и национально-демократической среды украинской эмиграции в регионе.

Ключевые слова: *Болгария, монархическое движение, политическая среда, Румыния, эмиграция, Югославия.*

В умовах суспільно-політичної кризи, що була викликана подіями 2014-2015 рр. в Криму та на Донбасі, в Україні з'явилася численна група біженців і тимчасово переміщених осіб. Інша група наших співвітчизників виїхала до сусідньої Росії. Проблема біженців з України та Росії неодноразово була актуальною у ХХ ст. на європейському континенті. Вперше Європа стикнулася з нею під час Першої світової війни та революційних подій 1917-1921 рр. на території колишньої Російської імперії, коли поза межами України опинилося декілька сотень тисяч наших співвітчизників. Частина з них склали політичні емігранти.

У нашій роботі ми застосовуємо поняття «політична еміграція» у вузькому сенсі. Йдеться про ту частину еміграції, яка була політично вмотивована, ідеологічно визначена й організаційно структурована та сповідувала ідею української державності у різних її формах. Українська еміграція в Європі мала свої політичні центри в Австрії, Німеччині, Польщі, Франції та Чехословаччині. Найбільші периферійні осередки існували у країнах Південно-Східної Європи. Особливістю цього регіону було те, що українська еміграція в Болгарії та Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія) сформувалася переважно із вояків колишніх білих армій А. Денікіна та П. Врангеля, а в Румунії – з вояків Армії УНР й українських партизансько-повстанських загонів. Були серед емігрантів і цивільні особи. Румунія займала проміжне місце між політичними центрами та периферійними осередками української еміграції.

У міжвоєнний період у цих країнах сформувалися різні суспільно-політичні середовища української політичної еміграції. В українській історіографії ця проблема детально розкрита на рівні європейського континенту [17; 18; 24], уривчасто – в окремих країнах-реципієнтах [7]. Поза увагою дослідників залишилися питання існування різних

суспільно-політичних середовищ у периферійних осередках української еміграції. Тому автор ставить собі за мету розкрити особливості консервативно-гетьманського середовища в країнах Південно-Східної Європи (Болгарія, Румунія, Югославія).

У цьому регіоні Європи воно було представлено двома політичними структурами – Українським союзом хліборобів-державників (УСХД) та Українським національним козацьким товариством (УНАКОТО). Обидві поклали початок організованому монархістському руху. У даній роботі не розглядається питання діяльності Українського національного вільно-козачого товариства, яке було створене 1921 р. у Відні. Його Тимчасову (Генеральну) управу очолив Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург). У березні 1922 р. внаслідок конфронтації різних політичних груп товариство припинило існування, так і не створивши мережу своїх осередків в країнах Південно-Східної Європи. Виключений зі складу Генеральної управи Іван Полтавець-Остриця (разом з Б. Бугенком) зосередився на розбудові Українського національного козацького товариства [22, с. 80-89].

Навесні 1920 р. у Відні заходами В'ячеслава Липинського (1882-1931) та Сергія Шемета (1875-1967) була створена ініціативна група УСХД, до якої увійшли Дмитро Дорошенко (1882-1951), Микола Кочубей, Адам Монтрезор (1888-?), Людвик Сідлецький (літ. псевд. Сава Криlach), Олександр Скоропис-Йолтуховський (1880-1950) та Михайло Тимофіїв. Ця група почала видавати збірку “Хліборобська Україна”. У грудні 1920 р. (січні 1921 р.) вона схвалила статут і регламент УСХД. “Хліборобська Україна” стала неперіодичним друкованим органом Союзу. З метою уникнення внутрішньої боротьби серед українських монархістів засновники УСХД персоніфікували П. Скоропадського, який у 1918 р. був гетьманом України. У 1921 р. він став членом Ради присяжних Союзу [16, с. 351]. Але через розходження з гетьманським центром у Берліні В. Липинський оголосив у вересні 1930 р. про ліквідацію УСХД і заснування Братства українських класократів-монархістів гетьманців. Більшість активних гетьманців не погодилася з рішенням В. Липинського і 10 жовтня того ж року Рада присяжних УСХД відновила свою діяльність на чолі з Йосипом Мельником (1861-?) [5, с. 3-4]. 1 липня 1937 р. у Варшаві Рада присяжних формально припинила існування УСХД. У вересні того ж року замість УСХД берлінський гетьманський центр оформив Український союз гетьманців державників (УСГД).

Окремі правоцентристські організації та політичні групи земельних власників під загальною назвою “хліборобські”, опинившись в еміграції, виявили бажання “мати один провідний ідеал – Суверенну Українську Державу, мати одну спільну класову політику, мати один спільний провід” [48, с. 171-172]. Ідеологічне об'єднання всього класу землевласників України на платформі Суверенної Української Держави вперше було сформульовано у відозві “До українських хліборобів” ініціативної групи УСХД (Відень, 1920 р.). Думку про об'єднання підтримав П. Скоропадський. На таких засадах в еміграції почали об'єднуватися різні хліборобські групи. Так, у квітні 1921 р. відбувся установчий з'їзд хліборобів (католиків і православних) з України в Польщі, який започаткував “Союз хліборобів України” (СХУП). Відповідно до статуту СХУП, його мета: “зорганізувати хліборобів України для сотворення в хліборобському класі міцної опори Української Державности, для мирного розрішення внутрикласових протилежностей, для оборони інтересів хліборобської праці зовні” [52]. Отже, мета СХУП була такою ж, як і УСХД. Хліборобські гуртки й одноосібні емігранти з Болгарії, КСХС, Румунії та інших країн, листуючись або надсилаючи формальні заяви про вступ до однієї з цих організацій, відзначали “загальне співчуття хліборобської еміграції цілям і ідеології цих двох Союзів” [48, с. 174-175].

У квітні 1921 р. у Бухаресті з ініціативи Надзвичайної дипломатичної місії УНР відбулося декілька зборів емігрантів, на яких обговорювалося питання необхідності заснування і легалізації “Союзу українських хліборобів і промисловців” (СУХП). Для його реалізації було обрано спеціальне бюро. Наступного місяця така організація була створена. За даними української щоденної газети “Свобода” (Джерсі Сіті), на початку травня 1922 р. СУХП мав 250 членів [20, с. 2]. Союз, що перебував під впливом НДМ УНР у Румунії, намагався заснувати свої філії в Бессарабії, Болгарії та КСХС, проте невдало [29, арк. 154].

Після налагодження зв’язку із “Союзом хліборобів України” в Польщі, празькою групою прихильників гетьманату, приїзду до Бухареста члена Ради Республіки Андрія Білопільського (1892-?) у вересні 1921 р. невелика частина членів СУХП розпочала підготовку до заснування суто хліборобської організації на зразок УСХД і СХУП. Її соціальною базою були не тільки колишні великі землевласники, але і гуртки гетьманців у таборах для інтернованих українських вояків при монастирях Коз’я, Секу, Тисмана, а також у Бухаресті. Це були козаки і старшини армії П. Врангеля, колишні вояки Сердюцької дивізії періоду Української Держави та члени загону Павла Бермонта-Авалова (1877-1974). Переважна більшість з них була родом з Полтавщини [46, с. 177-178; 29, арк. 126-127].

30 вересня 1921 р. у румунській столиці відбулися збори українських емігрантів, які започаткували “Союз українських хліборобів” у Бухаресті (СУХБ). Головою Союзу обрано Петра Новицького (1867 – після 1921), 1-м заступником голови – А. Білопільського. На посаду 2-го заступника голови було запрошено Лоренца (Лаврентія) Рейхерта (1867-?). Членами управи обрано графа А. Капніста, І. Корнієнка, Миколу Яроша (секретар), Митрофана Яковенка та запропоновано кооптувати професора Кирила Сапєжка (1857-1928). До ради Союзу увійшли А. Вассал, В. Уразов, І. Романюк, В. Андрієвський та пропонувалося запросити генерала Євгена Леонтовича (1862 – після 1937), професора Якова Флеммера (1861-?) та Івана Лауера. СУХБ ухвалив рішення про співпрацю з аналогічними хліборобськими організаціями у Варшаві, Відні, Празі та інших містах [13, с. 178]. Привітання з нагоди створення СУХБ надійшли від Ради присяжних УСХД та Комітету українських емігрантів в Естонії [19, с. 178-180].

З метою встановити більш щільний зв’язок між хліборобськими організаціями здійснювалася практика відрядження керівників однієї організації до іншої. Так, члени УСХД А. Білопольський і С. Шемет увійшли до складу управи СХУП. Членом СХУП був делегат від Союзу хліборобів України в Сербії Павло Мацько. У 1921 р. А. Білопільський переїхав до Румунії, де його обрали до складу управи СУХБ [48, с. 175].

З поширенням хліборобського руху виникла потреба у його об’єднанні. 4-8 червня 1922 р. у м. Райхенау (Австрія) відбулася нарада представників УСХД, СХУП, СУХБ, Союзу хліборобів України в Німеччині та групи українських хліборобів у Болгарії. Була створена тимчасова (до з’їзду хліборобських організацій) Центральна управа об’єднаних українських хліборобських організацій у складі Івана Леонтовича (голова) та Сергія Шемета (член, в.о. секретаря). Місцем перебування управи став Берлін [26, с. 302]. У 1920-х роках під егідою Центральної управи (з 1927 р. Гетьманської управи) гетьманський рух шириться не тільки серед української еміграції в Чехословаччині, Франції, США, але й у Східній Галичині.

Кількісно український гетьманський рух у Румунії, представлений Союзом українських хліборобів у Бухаресті та окремими прихильниками гетьмана П. Скоропадського, не був численним. За даними політичного опонента гетьманців – Проводу ОУН, на початку 1930 р. “ціла організація гетьманців на теренах ЧСР, Німеччини, Румунії, Австрії нараховує лише 46 членів (крім Берлінського Центру)” [6, с. 311]. Йшлося про УСХД. За даними сучасних дослідників, у другій половині 1930-х років УСХД налічувала приблизно 70 членів [21, с. 248]. У березні 1934 р. Громадсько-допомоговий

комітет української еміграції в Румунії стверджував, що питома вага “організації українських гетьманців-державників” не перевищувала 5 % від загальної кількості українських емігрантів в Румунії, “рахуючи, звичайно й тих “українських гетьманців-державників”, які жили тут по документах російських, а не українських” [23, с. 15-16], тобто не більше 150 осіб [У 1929 р. Громадсько-допомоговий комітет української еміграції в Румунії зареєстрував близько 3 тис. емігрантів (власників “нансенівського паспорта”) в країні. До початку 1934 р. їхня кількість майже не змінилася, незважаючи на приплив біженців від голоду 1932-1933 рр. в Україні, оскільки ГДК ще не встиг поставити новоприбулих на облік. Отже, 5 % від 3 тис. емігрантів складає 150 осіб]. Наведені дані ГДК більш реально відображають кількість прихильників українського гетьманського руху в цій країні. Гетьманці були членами окремих громадських організацій еміграції в Румунії, входили до складу управи Філії Українського товариства (прихильників) Ліги Націй (М. Ярош).

У 1920-х роках у складі Української громади (УГ) в Бухаресті існувало дві групи – уенерівська та гетьманська. Першу очолював П. Семенко, другу – М. Ярош та О. Чернецький. Гетьманська група хоча і належала до ГДК, проте підтримувала зв’язок з Гетьманською управою в Берліні. У 1932-1933 рр. у Бухаресті з групою зустрічався її представник Богдан Шемет (1903-1992). На конференціях і нарадах ГДК представники гетьманської групи критично оцінювали роботу Комітету, стверджували, що ідея УНР нездійсненна, найкращою формою правління для тогочасної України є монархія під протекторатом Німеччини.

У 1935 р. у складі уенерівської групи Громади сформувалася внутрішня опозиція на чолі з колишнім головою управи Української громади в м. Джурджу Василем Мельником, який 1933 р. переїхав до Бухареста. Критикуючи діяльність ГДК та управи УГ в Бухаресті, він намагався очолити столичну Громаду. У 1939 р., проголосивши про розрив зв’язку із ГДК, створив окрему Українську громаду у складі приблизно 20 осіб. Серед них – К. Антошко, І. Дробот, М. Пилипенко, І. Пищенко, Н. Теленкевич, І. Шван та інші. Гетьманська група М. Яроша і група В. Мельника встановили зв’язок із ОУН. Того ж року у Бухаресті вони зустрілися із Дмитром Донцовим (1883-1973), якого запросила до себе родина Русових. Одночасно група В. Мельника встановила зв’язок із румунської “Залізною гвардією”. Наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. представники М. Яроша та В. Мельника очолили Українську громаду в Бухаресті та Тимчасову комісію ГДК (Ю. Русов, В. Мельник, О. Чернецький, М. Ярош та інші) [2, арк. 54, 211-213].

Отже, після рееміграції А. Більського у 1930 р. до Аргентини провід серед гетьманців у Румунії перебрав на себе Микола Ярош – голова нелегального “Союзу українських монархістів” (імовірно, філія УСГД у Румунії). До складу Союзу, за даними В. Трепке, спочатку входило близько 20 осіб, переважно членів Української громади в Бухаресті, під час Другої світової війни – близько 200 [2, арк. 63-64].

Уривчасті дані свідчать про наявність у Румунії спочатку поодиноких прихильників УНАКОТО, а потім і невеликого структурного підрозділу – коша. Згідно із карта-схемою Товариства влітку-восени 1922 р. мали бути легалізовані осередки в Бухаресті, Кишиневі та Чернівцях. Через буковинський осередок планувалося налагодити зв’язок з українцями в УСРР. Імовірно, на його основі і був створений кіш [15, с. 239, 241]. Опосередковано про це свідчить лист Івана Полтавця-Острияниці до генерала Никарда Горбанюка від 17 січня 1933 р. Лідер УНАКОТО пропонував генералу очолити “інформативний відділ на Чехію, Польщу, Румунію”, але за умови організації детального висвітлення справи діяльності в цих країнах українських “полонофілів” і “русофілів”. При цьому Н. Горбанюк повинен був публічно імітувати свою ворожість до лідера УНАКОТО [49].

Політичні конкуренти українських монархістів реально оцінювали їхній вплив серед емігрантів. На урочистому засіданні, що відбулося у січні 1924 р. в Бухаресті з нагоди 6-ї річниці проголошення Незалежності України та 5-ї річниці проголошення Соборності українських земель, Кость Мацієвич виголосив доповідь “Сучасне становище української справи”, в якій подав характеристику українських політичних партій і груп в еміграції. Про українських монархістів взагалі та в Румунії зокрема він висловився так: “Ця група не численна, але має все-ж таки свою спеціальну організацію з центральним і дуже змістовним органом “ХЛІБОРОБСЬКА УКРАЇНА”, що обоснує ідею української монархії. Політичної акції ця група ніякої не веде, хоч інколи її окремі діячі пробують щось пертракувати то з російськими, то з німецькими, то з угорськими монархістами, але конкретний наслідок з цих балачок не одержується. Зв’язків з Україною вона не має і ніякої акції на терені не веде, бо не має там своїх прихильників. Місцеві їхні так звані хліборобські гуртки, що складаються з дуже чесних і порядних людей, в більшій своїй частині співпрацюють з унерівцями, хоч і стоять наче-б то до них в опозиції.

Більш енергій та життя показує групка, що відкололася від українських монархістів під проводом ПОЛТАВЦЯ-ОСТРЯНИЦІ. Ідеологія цієї групки дається в “УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАКОВІ” і уявляє з себе чудну мішанину антисемітизму, ворогування з нашими соціалістами, захисту ідеї фашизму і національної диктатури як метода, що може врятувати УКРАЇНУ... Позитивною і дуже важливою стороною праці цієї групи уявляється її постійне і систематичне проведення думки про необхідність творення національного і організованого українського війська” [31, арк. 84зв].

Як на рівні політичних центрів еміграції, так і в Румунії між прихильниками П. Скоропадського та Державного Центру УНР в еміграції відбувалася боротьба за вплив на емігрантський загаль. Хоча були спроби і порозумітися. У листі до С. Петлюри від 19 лютого 1921 р. К. Мацієвич повідомляв про візит до нього з Відня представника П. Скоропадського. Йшлося про зростання впливу гетьмана в Англії та Франції, необхідність порозуміння між С. Петлюрою та П. Скоропадським з метою зміцнення позицій українців у міжнародних справах. К. Мацієвич писав: “Пропонував він також мені підняти перед Вами питання про необхідність закликання до праці хліборобів власників і Протофіс, який став тепер цілком на український ґрунт” [9, с. 44]. Йшлося про землевласників, промисловців, банкірів та торговців. Того ж року у Бухаресті з ініціативи НДМ УНР в Румунії був створений СУХП, з якого виділився СУХБ, тобто порозуміння й об’єднання унерівців з гетьманцями не відбулося.

Усі політичні кроки українських монархістів у Румунії були предметом пильної уваги НДМ УНР у цій країні. Так, у вересні 1921 р. К. Мацієвич повідомляв МЗС УНР про те, що плани А. Білопільського подати уряду Румунії меморандум з пропозицією налагодити безпосередні відносини з його групою, мотивуючи “це великим розвитком “хліборобського” руху, а також тим, що “хліборобські” інтереси нехтуються сучасним українським урядом. Місія вживає заходи щоби не допустити цієї акції і коли, не дивлячись на це, Білопільський буде вести свою лінію, то він буде висланий з Румунії” [30, арк. 63]. У грудні того ж року А. Білопільський звернувся до НДМ з проханням видати візу М. Ханенку. Дипломатична місія, запідозривши у приїзді голови СХУП політичні мотиви, а не особисті справи (продаж власної земельної ділянки у Бессарабії), звернулася за дозволом до МЗС УНР. Міністр А. Ніковський відмовив у клопотанні на отримання візи [30, арк. 74].

На I конференції української еміграції в Румунії (1923 р.) була прийнята резолюція про необхідність створення Всеукраїнського національного центру, до якого б увійшли представники різних українських політичних партій, організацій та груп, в тому числі й українських монархістів [31, арк. 38зв-39].

Під час IV Конференції української еміграції в Румунії (1926 р.) точилася жвава дискусія щодо ініціативи емігрантів у Празі створити Українське національно-державне об'єднання за кордоном. Не всі учасники форуму були згодні із членством у цьому об'єднанні таких політичних сил, як «соціал-демократи, соціалісти-революціонери (центральної та правої течії), союз українських хліборобів та ін.». Так, І. Гаврилук, І. Нога-Новицький, П. Горбунів та П. Семенко заперечували участь у ньому гетьманців. К. Мацієвич стверджував, що формула «Союз українських хліборобів» охоплює всі течії українських монархістів, а не лише хліборобів-державників. Він зауважив, що хлібороби-державники «не мають широкого підпертя серед українського населення на Україні, але цього, будучи об'єктивними, не можна сказати про них за кордоном. Тут, в певних державах, вони мають досить великі і міцні зв'язки. Нехтувати цими силами в кооперованій боротьбі українських активних сил за Незалежну Державність, на мою думку, не слід. Взагалі справу входження до Об'єднання тої чи іншої політичної групи належить залишити на вирішення самих цих груп». Такої ж точки зору дотримувався і Д. Геродот. У резолюції з цього питання зазначалося, що Конференція підтримує празьку ініціативу лише умовно, до з'ясування ставлення цих політичних партій і груп до Уряду УНР [4, с. 20-22].

Протистояння прихильників П. Скоропадського і ДЦ УНР у Румунії знайшло відображення в емігрантській пресі. Д. Геродот критикував меморандум гетьманців-легітимістів, опублікований Б. Шеметом у липні 1933 р. на сторінках друкованого органу Народної партії Румунії (О. Авереску) «Індрептатеа» (ч. 148-150), заперечуючи твердження, що найбільш популярною серед українських емігрантів є постать П. Скоропадського [3, с. 12-17; 27, л. 7-10]. 18 лютого 1934 р. на сторінках гетьманської газети «Хліборобський шлях» (Львів) був опублікований лист «Організації Українських Гетьманців-Державників у Румунії» під назвою «Проти уенеровських претенсій». Його автори М. Ярош та Б. Шемет заперечували право ГДК виступати від імені всієї української еміграції в Румунії, оскільки частина емігрантів належить до гетьманської організації. У «Листі до Редакції» тижневика «Тризуб» В. Трепке та Д. Геродот спростували твердження гетьманців, що ГДК є центральним органом лише частини української еміграції в Румунії [23, с. 15-16]. Відповідь голови Товариства «Просвіта ім. С. Петлюри» у Джурджу О. Коряка на лист М. Яроша і Б. Шемета у «Хліборобському шляху» була опублікована на сторінках бухарестського Бюлетеня Українського Телеграфного Агентства [32, арк. 20зв].

Нечисленними були групи прихильників гетьмана П. Скоропадського в Югославії. На початку 1920-х років існував Союз хліборобів України в Сербії на чолі з колишнім членом Всеукраїнського союзу земельних власників та Української народної ради П. Мацьком. За даними В. Козлітіна, у середині 1920-х років в КСХС існувала організація гетьманців (імовірно, Союз хліборобів України в Сербії), до управи якої входили В. Стороженко (голова), І. Цибуля, Д. Васецький (заступники голови), А. Старицький (скарбник) та В. Заболотний (секретар) [8, с. 59].

Прихильники гетьмана П. Скоропадського в Югославії були членами Українського товариства «Просвіта» (УТП) в Белграді та його філій у Новому Саді та Скоп'є, де на початку 1928 р. їхня питома вага, за спостереженнями О. Колтоновського, складала 1-2% від загальної кількості членів. Крім того, існували групи гетьманців, які не належали до УТП. Так, у Новому Саді таких було близько 20 осіб [39, арк. 38зв, 68]. У складі управи УТП в Белграді гетьманцями були І. Будз та В. Вільковський [40, арк. 201].

Після приїзду до Белграда колишнього голови української «Царгородської Ради» та Української громади (УГ) в Туреччині М. Зоц-Кравченка гетьманці активізувалися, про що свідчать листи відпоручників до представника міністра військових справ УНР на Балканах і в Туреччині [39, арк. 230; 40, арк. 201-203], В. Филоновича до В. Сальського

[35, арк. 45-46; 36, арк. 40] і В. Змієнка [25, с. 332], виступ делегата від українських організацій в Югославії В. Андрієвського на I Конференції української еміграції, що відбулася 1929 р. в Празі [34, арк. 29]. М. Зоц-Кравченко за допомогою російського емігранта, придворного лікаря Володимира Всеволозького (Всеволожский, 1871-?) налагодив зв'язок з відділом таємного нагляду за еміграцією МВС Югославії [41, арк. 186].

Державний переворот у січні 1929 р. в Югославії призвів до зменшення громадсько-політичної активності української еміграції та посилення контролю за її діяльністю. Загальні збори УТП і УГ в Белграді відбувалися лише за участю представника поліції. У липні того ж року югославська влада заборонила поширювати на території країни "Бюлетень Гетьманської управи" [8, с. 60-61]. Згодом жорсткий контроль за діяльністю емігрантських організацій припинився.

На початку 1930-х років прихильникам П. Скоропадського не вдалося очолити жодну українську громадську організацію в Югославії. У середині жовтня 1931 р., за повідомленням В. Андрієвського, з 27 членів УГ в Белграді уенерівцями (прихильники ДЦ УНР) були 15 осіб, гетьманцями-монархістами – 3, націоналістами (ОУН) – 3, невизначеної політичної орієнтації – 6 [42, арк. 89]. М. Зоц-Кравченко листувався з керівництвом УСХД, зокрема з Миколою Кочубеєм, інформуючи про склад української еміграції та перспективи поширення гетьманського руху в цій країні [14, с. 60]. Він також намагався налагодити зв'язок з англійцями. У 1936 р. його заарештували за шпигунство в Югославії [43, арк. 213зв].

Наприкінці 1937 – на початку 1938 рр., коли відбувалася реорганізація гетьманського руху, прихильники П. Скоропадського в Югославії виявили активність. У квітні 1938 р. В. Андрієвський повідомив В. Филоновичу про те, що на УГ в Белграді почалася "гетьманська пресова офензива". Вона виявилася у надходженні різноманітних гетьманських видань, в тому числі із статтями О. Назарука та С. Томашівського [44, арк. 50зв]. У 1938 р. до УГ вступив колишній член Української Центральної Ради (3-го скликання), активний діяч УСХД Василь Кекало. Того ж року у Белграді вийшла його брошура під назвою "Політичні перспективи України". Її головна ідея – відновлення "Великої України" на чолі з гетьманом П. Скоропадським [12, арк. 747].

У 1920 р. у КСХС існували малочисельні вільнокозачі осередки з українських військовополонених. Переважна більшість з них повернулася додому [15, арк. 230]. Щодо І. Полтавця-Остряниці, то, за свідченням полковника О. Колтоновського, у 1928 р. серед українських емігрантів в Югославії його майже ніхто не знав. Надісланий із Чехословаччини та розміщений поблизу деяких кіосків преси у Белграді універсал керівника УНАКОТО викликав зацікавлення лише у кубанських козаків [39, арк. 68].

У Болгарії консервативно-гетьманське середовище було представлено прихильниками П. Скоропадського й І. Полтавця-Остряниці. Перші не змогли заснувати партійний осередок (УСХД) та громадську організацію, другі започаткували філію УНАКОТО, створили та декілька років очолювали Українське культурне об'єднання в Болгарії. П. Скоропадський робив декілька спроб налагодити зв'язок із своїми прихильниками в Болгарії. Так, у березні 1924 р. його особистий секретар, член філії Козачої ради Українського вільного козацтва в Берліні Гнат Зеленевський (1875-1949) листувався з українськими емігрантами в Болгарії, з'ясовуючи місцезнаходження гетьманців Демида Гулая й Івана Дерія та перспективи налагодження співпраці з українськими правими політичними угрупованнями [37, арк. 34зв].

Емігранти свідчили, що напередодні заборони діяльності УГ в Болгарії (1925 р.) в її складі переважали гетьманці. Проте на момент її ліквідації у Громаді було лише декілька членів [45, арк. 41].

У січні 1927 р. за дорученням П. Скоропадського полковник Микола Бламаренко відвідав Софію. Під час зустрічей з українськими емігрантами пропонував створити позапартійну культурно-освітню організацію [36, арк. 9зв]. Проте, як зазначалося у 1929 р. на сторінках журналу “Розбудова нації”, спроби заснувати партійний осередок або громадську організацію виявилися марними [11, с. 247]. На I Конференції української еміграції, яка відбулася у червні 1929 р. у Празі, делегат від українських організацій в Болгарії Б. Цибульський стверджував, що в Софії проживало лише “двоє гетьманців-скоропадівців” [28, арк. 4]. Насправді у болгарській столиці їх було декілька осіб, у регіонах – окремі прихильники.

У 1920-х – на початку 1930-х років склад гетьманського руху в Болгарії не був сталим. Окремі його представники спочатку були прихильниками П. Скоропадського, а потім переходили до лав УНАКОТО або ОУН. Так, якщо у 1920-х роках “завзятий скоропадівець” Іван Коршун був одним з провідних діячів гетьманського руху [39, арк. 253], то на початку 1930-х років він став членом ОУН. І. Орлов та В. Колесниченко були спочатку прихильниками П. Скоропадського, потім – І. Полтавця-Остряниці, згодом – ОУН. З середини 1930-х років представником Пресового фонду Гетьманської управи (Берлін) в Болгарії був інженер Алтухов, який проживав у м. Лом [47, с. 1].

Більш численною в Болгарії була воєнізована організація – Вільне козацтво. Створене на Чигиринському з’їзді 1917 р., воно діяло в Україні до 1923 р. У 1920 р. у Берліні була започаткована його закордонна частина – “Українське вільне козацтво” (Українське козацьке товариство).

У 1922-1936 рр. організація мала назву Українське національне козацьке товариство. Вона виникла з ініціативи колишнього ад’ютанта П. Скоропадського, генерального писаря Української Держави Івана Полтавця-Остряниці. Він же був обраний отаманом УНАКОТО. Мета організації – відновлення незалежної України у формі “Національної Диктатури, опертої на Національне Козацьке Військо, створене на його історичних традиціях, позаяк під час відбудови Української Держави та до встановлення Українським Козацьким Народом конечних форм державности це єсть єдина форма, яка відповідатиме національним завданням в розумінню розвою культури й могутности, та повної охорони від спроб наших ворогів в друге підбити Україну під себе” [50; 33, арк. 1зв]. Українська емігрантська преса програму УНАКОТО називала “фашистською” [10, с. 1]. Його ідеології були притаманні такі риси тоталітаризму, як військова диктатура та пріоритет інтересів держави над інтересами особи, партії та класу. І. Полтавець-Остряниця мав зв’язок з діячами Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, листувався з А. Розенбергом та Р. Гессом [49].

Осередки організації існували на західноукраїнських землях, у Німеччині, Польщі, Швейцарії й інших країнах Європи. Важливе місце серед них займала філія УНАКОТО у Болгарії, яка виникла у 1923 р. Її керівниками були колишній сотник Армії УНР, згодом генеральний бунчужний, кошовий отаман III Козацького кошу УНАКОТО Демид Гулай та генерал Федір Жеребко. Вони ж входили до складу центральних органів УНАКОТО. До керівництва філії належали також брати І. та В. Орлови, В. Колесниченко, Ф. Полтавців. Максимальна кількість членів філії – 50 осіб.

“Вільні козаки” були фундаторами Українського культурного об’єднання (голова І. Орлов) та співзасновниками Українсько-болгарського товариства, входили до складу Українсько-болгарського й Українського громадського комітетів та військово-спортивної організації “Сокіл” [1].

У 1935 р. І. Полтавець-Остряниця оголосив про розпуск УНАКОТО та створення нової організації – Українського національного козацького руху (УНАКОР), а наступного року було прийнято статут цієї організації [51]. Філія УНАКОТО не підтримала це рішення.

Отже, консервативно-гетьманське середовище української еміграції в країнах Південно-Східної Європи не було численним. Найбільш активними були прихильники П. Скоропадського у Румунії, які створили Союз українських хліборобів у Бухаресті та намагалися очолити периферійні і центральні організації еміграції в цій країні. Прихильники П. Скоропадського уособлювали український монархічний рух в Югославії. В Болгарії консервативно-гетьманське середовище було представлено філією УНАКОТО. У боротьбі за вплив на емігрантський загальний гетьманці суперничали спочатку з уенерівцями, а у другій половині 1930-х років з ОУН. Перспективними, на наш погляд, є дослідження впливу національно-демократичного та радикально-націоналістичного середовищ на українську еміграцію у країнах Південно-Східної Європи.

1. *Власенко В.М.* Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923-1936) за матеріалами болгарського і чеського архівів / В.М. Власенко // Дриновський збірник. – Харків-Софія, 2012. – Т. 5. – С. 428-443.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 5, спр. 26440, т. 1, 396 арк.
3. *Геродот Д.* Гетьманці скоропадчики та росіяне / Д. Геродот // Тризуб. – Париж, 1933. – Ч. 32. – С. 12-17.
4. *Геродот Д.* До справи національного об'єднання / Д. Геродот // Тризуб. – 1926. – Ч. 50. – С. 20-22.
5. Десять літ праці гетьманського центру на еміграції // Бюлетень гетьманської управи. – 1931. – Ч. 12 (лютий). – С. 3-8.
6. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 1: 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.
7. *Козлітин В.Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.) / В.Д. Козлітин. – Харьков: "РА", 1996. – 476 с.
8. *Козлітин В.* Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. ХХ ст.) / В. Козлітин // Українська діаспора. – К.-Чикаго, 1996. – Ч. 9. – С. 52-69.
9. Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920-1923 рр.) / Упоряд., вступ. стаття та коментарі В. Власенка. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. – 128 с.
10. *Лободаєв В.М.* Революційна стихія: Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр. / В.М. Лободаєв. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.
11. *Націоналіст.* Лист з Болгарії // Розбудова нації. – Прага, 1929. – Ч. 6-7 (18-19). – С. 246-247.
12. Органы государственной безопасности СССР. Сб. документов. – Т. V. – Кн. 2: Границы СССР восстановлены (1 июля – 31 декабря 1944 г.) / Ред. коллегия: Н.П. Патрушев (предс.) и др. – М.: Кучково поле, 2007. – 896 с.
13. Організаційні збори українських хліборобів в Букарешті // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178.
14. *Осташко Т.* Документи українських архівів у США про формування і розвиток гетьманського руху у 1919-1931 рр. / Т. Осташко // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – К., 2012. – № 7. – С. 38-63.
15. *Осташко Т.С.* Політичні амбіції Івана Полтавця-Остряниці / Т.С. Осташко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. Зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 223-247.
16. *Осташко Т.* Український монархічний рух за даними польських військових служб (Dwyjka) / Т. Осташко // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 9. – С. 351-360.
17. *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К.: МП «Леся», 2006. – 672 с.
18. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2006. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918-1940) / Керівник тому В.П. Трошинський. – К., 2003. – 720 с.
19. Привітання // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178-182.
20. *Радянин.* Організація української буржуазії // Свобода. – Джерсі Сіті, 1922. – Ч. 119 (24 мая). – С. 2.
21. *Сидорчук-Потульницька Т.* Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук / Т. Сидорчук-Потульницька // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Т. ССХХХVIII. – Львів, 1999. – С. 236-253.
22. *Терещенко Ю.* Український патріот з династії Габсбургів / Ю. Терещенко, Т. Осташко. – К.: Темпора, 2008. – С. 80-89.
23. *Трепке В.* Лист до редакції / В. Трепке, Д. Геродот // Тризуб. – 1934. – Ч. 9. – С. 15-16.
24. *Трошинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П. Трошинський. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.
25. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.

26. Центральна Управа Об'єднаних Українських Хліборобських Організацій // Хліборобська Україна. – 1922-1923. – Кн. 4. – Зб. VII-VIII. – С. 302.
27. Централен държавен архив на Република България, ф. 1717К, оп. 1, а. е. 469, 10 л.
28. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 3534, оп. 1, спр. 1, 68 арк.
29. ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 308, 175 арк.
30. ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 466, 100 арк.
31. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 157, 89 арк.
32. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, 66 арк.
33. ЦДАВО, ф. 4465, оп. 1, спр. 1040, 8 арк.
34. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО), ф. 269, оп. 2, спр. 258, 204 арк.
35. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 264, 47 арк.
36. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 265, 96 арк.
37. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 267, 295 арк.
38. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 268, 204 арк.
39. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 269, 300 арк.
40. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 270, 276 арк.
41. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 273, 186 арк.
42. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 277а, 171 арк.
43. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 282, 242 арк.
44. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 284, 173 арк.
45. ЦДАГО, ф. 269, оп. 2, спр. 299, 123 арк.
46. *Херсонєць А.* Допись з Румунії / *А. Херсонєць* // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – 36. V-VI. – С. 177-178.
47. Частина офіційна. Від Гетьманської управи // Бюлетень Гетьманської Управи. – Берлін, 1935. – Ч. 24 (вересень). – С. 1.
48. *Шемет С.* Огляд Українського Хліборобського руху на еміграції в першій половині 1921 року / *С. Шемет* // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 171-172.
49. Národní archiv Iieske republiky (NAIR), f. “Ukrajinske muzeum v Praze”, kart. 8, inv. № 184.
50. NAIR, f. “Ukrajinske muzeum v Praze”, kart. 18, inv. № 439, 16 l.
51. NAIR, f. “Ukrajinske muzeum v Praze”, kart. 18, inv. № 441, 23 l.
52. NAIR, f. “Ukrajinske muzeum v Praze”, kart. 19, inv. № 496, 1 l.

References:

1. Vlasenko V.M. Filiya Ukrayins'koho natsional'noho kozats'koho tovarystva u Bolhariyi (1923-1936) za materialamy bolhars'koho i ches'koho arkhiviv / V.M. Vlasenko // Drynovs'kyy zbirnyk. – Kharkiv-Sofiya, 2012. – Т. 5. – С. 428-443.
2. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny, f. 5, spr. 26440, t. 1, 396 арк.
3. Herodot D. Het'mantsi skoropadchyky ta rosiyane / D. Herodot // Tryzub. – Paryzh, 1933. – Ch. 32. – S. 12-17.
4. Herodot D. Do spravy natsional'noho ob'yednannya / D. Herodot // Tryzub. – 1926. – Ch. 50. – S. 20-22.
5. Desyat' lit pratsi het'mans'koho tsentru na emihratsiyi // Byuleten' het'mans'koyi upravyy. – 1931. – Ch. 12 (lyuty). – S. 3-8.
6. Dokumenty i materialy z istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv. – K.: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2005. – Т. 1: 1927-1930 / Uporyad. Yu. Cherchenko, O. Kucheruk. – 480 s.
7. Kozlitin V.D. Russkaya i ukrainskaya emigratsiya v Yugoslavii (1919-1945 gg.) / V.D. Kozlitin. – Khar'kov: «RA», 1996. – 476 s.
8. Kozlitin V. Ukrayins'ki hromads'ki orhanizatsiyi v Yuhoslaviyi (20-30-ti rr. XX st.) / V. Kozlitin // Ukrayins'ka diaspora. – K.: Chykhaho, 1996. – Ch. 9. – S. 52-69.
9. Lysty Kostya Matsiyevycha do Symona Petlyury (1920-1923 rr.) / Uporyad., vstup. statyya ta komentari V. Vlasenka. – Sumy: FOP Natalukha A.S., 2009. – 128 s.
10. Lobodayev V.M. Revolyutsiyina stykhiya: Vil'nokozats'kyy rukh v Ukrayini 1917-1918 rr. / V.M. Lobodayev. – K.: Tempora, 2010. – 672 s.
11. Natsionalist. Lyst z Bolhariyi // Rozbudova natsiyi. – Praha, 1929. – Ch. 6-7 (18-19). – S. 246-247.
12. Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR. Sb. dokumentov. – Т. V. – Кн. 2: Granitsy SSSR vosstanovleny (1 iyulya – 31 dekabrya 1944 g.) / Red. kollegiya: N. P. Patrushev (preds.) i dr. – M.: Kuchkovo pole, 2007. – 896 s.
13. Orhanizatsiyi zbory ukrayins'kykh khliborobiv v Bukareshti // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Кн. 3. – Зб. V-VI. – С. 178.
14. Ostashko T. Dokumenty ukrayins'kykh arkhiviv u USA pro formuvannya i rozvytok het'mans'koho rukhu u 1919-1931 rr. / T. Ostashko // Problemy vyvchennya istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. – K., 2012. – № 7. – С. 38-63.

15. Ostashko T.S. Politychni ambitsiyi Ivana Poltavtsya-Ostryanytsi / T.S. Ostashko // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. Zb. nauk. pr. – K., 2008. – Vyp. 3. – S. 223-247.
16. Ostashko T. Ukrayins'kyy monarkhichnyy rukh za danymy pol's'kykh viys'kovykh sluzhb (Dwyjka) / T. Ostashko // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»: Istorychni nauky. – Ostroh, 2007. – Vyp. 9. – S. 351-360.
17. Piskun V. Politychnyy vybir ukrayins'koyi emihratsiyi (20-ti roky XX stolittya) / V. Piskun. – K.: MP «Lesya», 2006. – 672 s.
18. Politychna istoriya Ukrayiny. KhKh stolittya: U 6 t. / Redkol.: I.F. Kuras (holova) ta in. – K.: Heneza, 2002-2006. – T. 5: Ukrayintsi za mezhamy URŠR (1918-1940) / Kerivnyk tomu V.P. Troshchyns'kyy. – K., 2003. – 720 s.
19. Pryvitannya // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 178-182.
20. Radyanyn. Orhanizatsiya ukrayins'koyi burzhuaziyi // Svoboda. – Dzhersi Siti, 1922. – Ch. 119 (24 maya). – S. 2.
21. Sydorчук-Potul'nyts'ka T. Het'mans'kyy rukh naperedodni Druhoyi svitovoyi viyny ta Osyp Nazaruk / T. Sydorчук-Potul'nyts'ka // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofs'koyi sektsiyi. – T. CCXXXVIII. – L'viv, 1999. – S. 236-253.
22. Tereshchenko Yu. Ukrayins'kyy patriot z dynastiyi Habsburhiv / Yu. Tereshchenko, T. Ostashko. – K.: Tempora, 2008. – S. 80-89.
23. Trepke V. Lyst do redaktsiyi / V. Trepke, D. Herodot // Tryzub. – 1934. – Ch. 9. – S. 15-16.
24. Troshchyns'kyy V.P. Mizhvoyenna ukrayins'ka emihratsiya v Yevropi yak istorychne i sotsial'no-politychne yavyshe / V.P. Troshchyns'kyy. – K.: Intel, 1994. – 259 s.
25. Ukrayins'ka politychna emihratsiya 1919-1945: Dokumenty i materialy. – K.: Parlament-s'ke vyd-vo, 2008. – 928 s.
26. Tsentral'na Uprava Ob'yednanykh Ukrayins'kykh Khliborobs'kykh Orhanizatsiy // Khliborobs'ka Ukrayina. – 1922-1923. – Kn. 4. – Zb. VII-VIII. – C. 302.
27. Tsentralen dŕzhaven arkhiv na Republyka Vŕharyya, f. 1717K, op. 1, a. e. 469, 101.
28. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (dali – TsDAVO), f. 3534, op. 1, spr. 1, 68 ark.
29. TsDAVO, f. 3696, op. 2, spr. 308, 175 ark.
30. TsDAVO, f. 3696, op. 2, spr. 466, 100 ark.
31. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 157, 89 ark.
32. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 158, 66 ark.
33. TsDAVO, f. 4465, op. 1, spr. 1040, 8 ark.
34. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh orhanizatsiy Ukrayiny (dali – TsDAHO), f. 269, op. 2, spr. 258, 204 ark.
35. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 264, 47 ark.
36. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 265, 96 ark.
37. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 267, 295 ark.
38. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 268, 204 ark.
39. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 269, 300 ark.
40. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 270, 276 ark.
41. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 273, 186 ark.
42. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 277a, 171 ark.
43. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 282, 242 ark.
44. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 284, 173 ark.
45. TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 299, 123 ark.
46. Khersonets' A. Dopys' z Rumuniyi / A. Khersonets' // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 177-178.
47. Chastyna ofitsiyina. Vid Het'mans'koyi upravy // Byuletyn' Het'mans'koyi Upravy. – Berlin, 1935. – Ch. 24 (veresen'). – S. 1.
48. Shemet S. Ohlyad Ukrayins'koho Khliborobs'koho rukhu na emihratsiyi v pershiy polovyni 1921 roku / S. Shemet // Khliborobs'ka Ukrayina. – Viden', 1921. – Kn. 3. – Zb. V-VI. – C. 171-172.
49. National Archives Czech Republic (CZ) in. «The Ukrainian Museum», kart. 8, inv. № 184th
50. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 18 inv. № 439, 16 l.
51. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 18 inv. № 441, 23 l.
52. NAIR, f. «The Ukrainian Museum», kart. 19, inv. № 496, 1 l.